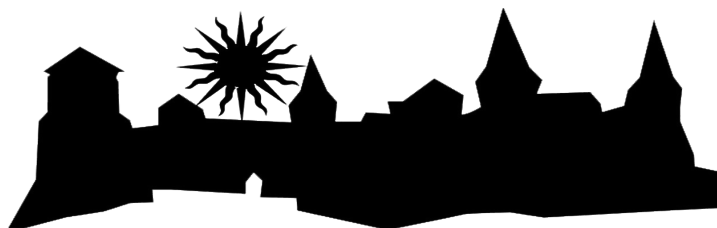

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільська міська організація Національної Спілки Краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**V Всеукраїнська науково-практична конференція
приурочена
125-й річниці заснування Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника**

Кам'янець-Подільський
2015

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

**Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 9 від 21.09.2015 р.)**

Рецензенти:

- С.В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник
Львівського історичного музею
- Л.І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології
НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(відповідальний редактор)
- Н.М. Рибчак**, завідувач організаційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
- І.О. Старенький**, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника, начальник постійно діючої археологічної експедиції
«Кам'янець» ДП ОАСУ «Подільська археологія»
- А.Ф. Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О.Б. Комарніцький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-
Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського
міського осередку Національної спілки краєзнавців України
- О.Л. Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та
правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О.Д. Могиллов**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології
НАН України
- Б.С. Строць**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-
дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
- А.Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної
конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута»,
2015. – 324 с.

ISBN 978-966-2771-76-3

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і
студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених
даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

ISBN 978-966-2771-76-3

Призначення другого городища не зовсім з'ясоване. На його території знайдено незначну кількість фрагментів посуду доби пізнього середньовіччя. Це свідчить про відсутність постійного населення. Є припущення, що воно могло бути побудованим для захисту селян, які мешкали у селі поряд із замком.

Отже, археологічний комплекс поблизу с. Товстодубове Глухівського району є рештками феодального замку Бачівськ, що знаходився на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Він був прикордонним митним постом і знаходився поруч з переправою через р. Локня. Адміністративно належав до володінь Новгород-сіверського старости О. Пісочинського, а перебував там його представник, одним з яких міг бути М. Стахурський. Поряд знаходиться відкрите поселення та друге городище-сховище, що було використане місцевими селянами. Хронологічні межі існування замку перша половина – середина XVII ст. Після початку війни під проводом Б. Хмельницького змінилися кордони між державами, а міста та села отримали нових власників. Потреба у митниці на р. Локня відпала, а населений пункт згодом перемістився на південний схід.

Список використаних джерел та літератури:

1. Морачевський Я.М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я.М. Морачевський [підготовка до публікації та коментар В. Звагельського та Л. Белінської] // Сумська старовина. – Суми: вид. Сумського державного університету, 1998. – № III–IV. – С. 42 – 48.
2. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
3. Самоквасов Д. Северянская земля и Северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – 120 с., карта.
4. Сухобоков О.В. Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры 1988 г. / О.В. Сухобоков, В.В. Приймак, А.А. Горбовцов, В.Б. Звагельський // Архів ІА НАН України. – Ф. е. 1988/176. №23227. – 44 с., 72 іл.
5. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Архиепископ Филарет. – Чернигов: губернская типография, 1873. – Т. VII. – 439 с.

Костянтин Пеляшенко

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник Харківського

історичного музею ім. М.Ф. Сумцова

м.Харків

ОСОБЛИВОСТІ ФОРТИЦАКЦІЇ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікація присвячена одному з прийомів фортифікації скіфського часу – ескарпуванню схилів мисових городищ. В результаті археологічних розкопок на Циркунівському городищі вдалося отримати важливі данні для розуміння особливостей спорудження захисних споруд племенами раннього залізного віку лісостепової смуги Північного Причорномор'я.

Ключові слова: скіфський час, Лісостеп, фортифікація, ескарпування.

Поява системи укріплених поселень на території українського Лісостепу відноситься до кінця доби бронзи – початку раннього залізного віку (городища білогрудівської, чорноліської, бондарихінської культур). Причину зведення фортифікаційних споруд передскіфського часу науковці традиційно вбачали у зовнішній загрозі, або з боку степових номадів, або фракійських племен³. Сучасні дослідники

³ Детально це питання розглянуто в статті М. Дараган, М. Кашуби та С.Разумова [2, с. 98 – 105].

ставлять під сумнів аргументацію щодо спорудження цих укріплень як відповідь на військову загрозу, пояснюючи їх появу загальними суспільними процесами централізації та протоурбанізації [2, с. 118 – 122]. З кінця IX – початку VIII ст. до н.е. традиція спорудження городищ переривається, тільки в середині VII ст. до н.е. у лісостеповій частині Подніпров'я та Побужжя з'являються т. зв. городища-гіганти (Немирівське, Трахтемирівське, Західне Більське, Мотронинське та ін.), що збудовані за єдиним принципом, відмінним від техніки фортифікації передскіфського часу [3, с. 737 – 740]. Кількість ранньоскіфських укріплених пунктів була не значна, однак з середини – кінця VI ст. до н.е., за даними сучасних археологічних досліджень, у Лісостепу зводиться ціла система нових укріплених пунктів (у переважній більшості менших за розмірами ніж городища-гіганти), більша частина яких проіснувала до кінця скіфської доби (кінець IV – початок III ст. до н.е.). Не дивлячись на ряд загальних ознак, городища скіфського часу за топографією, площею, планіграфією, принципами спорудження ровів, валів та входів мають певні відмінності. Це вказує на відсутність стандартів у фортифікаційній справі цього історичного періоду і, вірогідно, на спроби впровадження окремими племінними групами індивідуальних прийомів фортифікації, з урахуванням топографічних умов місцевості. Тому вивчення особливостей спорудження окремих укріплень Лісостепової Скіфії має значення для розуміння розвитку фортифікаційної справи в цілому.

Ряд особливостей фортифікації та організації внутрішнього простору було виявлено в результаті дослідження Циркунівського городища, якому присвячена доповідь. Городище розташовано на північній околиці м. Харків (територія Харківського району Харківської області) та відноситься до кола лісостепових пам'яток скіфського часу – до сіверськодонецької групи. Споруджено воно на високому вузькому мису правого корінного берега р. Харків (басейн р. Сіверський Донець), обмеженому з заходу та сходу глибокими ярами (перепади висот між найвищою точкою на пам'ятці та дном яру складають понад 30 м) (рис. 1). Загальна площа городища разом з укріпленнями становить 36500 кв. м. Пам'ятка має кілька умовно виділених частин – дворів: перший (південний) та другий (північний) двори повторюють форму мису, схили якого були додатково ескарповані. Другий двір з усіх боків оточений кільцем валу та рову, на першому дворі земляні укріплення фіксуються тільки в північній та південній частинах (з напільної сторони), зі сходу та заходу візуально простежуються тільки ескарповані схили. Додаткова лінія укріплень (третій двір) споруджена на півночі з напільної, найменш природно захищеної сторони і представляє собою невеликий вал, висотою до 1 м і неглибокий рів. Фіксуються два входи: північно-східний, що має потрійну систему валів та ровів і південний з двома валами і ровами. На наш час городище знаходиться під листвяним лісом.

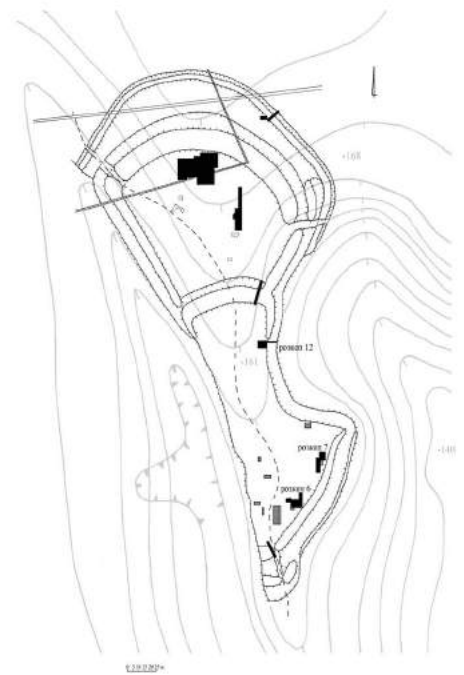

Рис. 1. План Циркунівського городища.

За типологією А.О. Моруженко, городище відноситься до класу мисових, типу Х – з двома та більше передгороддями, що повністю оточені захисними укріпленнями [6, с. 163]. Однак, на час створення типології, фортифікаційні споруди Циркунівського городища досліджувалися лише візуально, тому дослідниця вважала, що укріплення, які складаються з головного двору і передгородь споруджувалися одночасно, як єдиний задум будівників [6, с. 174]. Наші розкопки дозволяють не погодитися з цим твердженням відносно Циркунів. Було простежено два основні будівельні періоди: перший – зведення перших укріплень, їх періодична реконструкція та другий, пов'язаний з необхідністю розширення площі більш ніж в два рази і повною перебудовою старих укріплень, спорудження більш масштабних валів і ровів з захищеною системою входів [5, с. 31].

За останні роки досліджень на Циркунівському городищі були здійснені дослідження оборонної лінії в різних частинах пам'ятки та виявлені певні особливості, що заслуговують на увагу. В 2005 р. Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном було здійснено підчистку пошкодженого дорогою валу [1, с. 25 – 26].

З 2008 по 2015 рр. експедицією під керівництвом автора вивчено ряд ділянок з метою комплексного дослідження фортифікації городища [7]. В результаті таких досліджень були отримані дані, що дозволяють внести помітні корективи у попередні думки про характер будівництва оборонних споруд скіфського часу, а також виділити певні особливості в укріпленні та організації внутрішнього простору городища. Дана доповідь присвячена одній з особливостей фортифікації – прийому ескарпування схилів мису Циркунівського городища.

Зазвичай дослідження ескарпованих схилів лісостепових городищ скіфського часу обмежувалося лише інструментальною зйомкою їх профілю, обчислення кутів нахилу і визначення різниці між природнім і антропогенним ландшафтом. Об'єктом спеціального дослідження методом розкопок ескарпи не були, тому ми досі не мали уявлення про стратиграфію нашарувань та реальний кут нахилу якого досягали давні будівельники способом підрізання і збільшення крутизни. У 2011 р. з метою встановлення наявності або відсутності слідів від будь-яких дерев'яних конструкцій по краю городища, в північно-східній частині першого двору було закладено розкоп 12, східний край якого заходив на початок схилу ескарпу (рис. 1). Стратиграфічний розріз північної та південної стінки розкопу дозволив встановити, що в цій частині городища відсутні дерево-земляні укріплення, а замість цього було простежено підрізання суглинку по краю городища.

Щоб отримати повну картину фортифікації в тій частині городища, де земляні вали візуально не фіксуються і край житлового майданчика одразу переходить у ескарпований схил, у 2015 р. було вирішено здійснити розріз ескарпу. Траншея шириною 1 м та довжиною 14 м, орієнтована по лінії схід-захід була продовженням розкопу 12 (рис. 2). Стратиграфія розрізу дозволила скорегувати наші попередні висновки стосовно фортифікаційних споруд досліджуваної ділянки. Починаючи від кв. Е і далі на схід у розкопі фіксується пониження рельєфу, що утворено підрізкою ґрунту, оскільки в цій частині не фіксується перехідний суглинковий шар. Таким чином утворився котлован, глибиною до 0,9 м від сучасної денної поверхні, який був заповнений м'яким шаром золи, насиченої артефактами (переважно фрагменти ліпного посуду, кістки тварин, каміння). У кв. В шар золи різко закінчується і далі

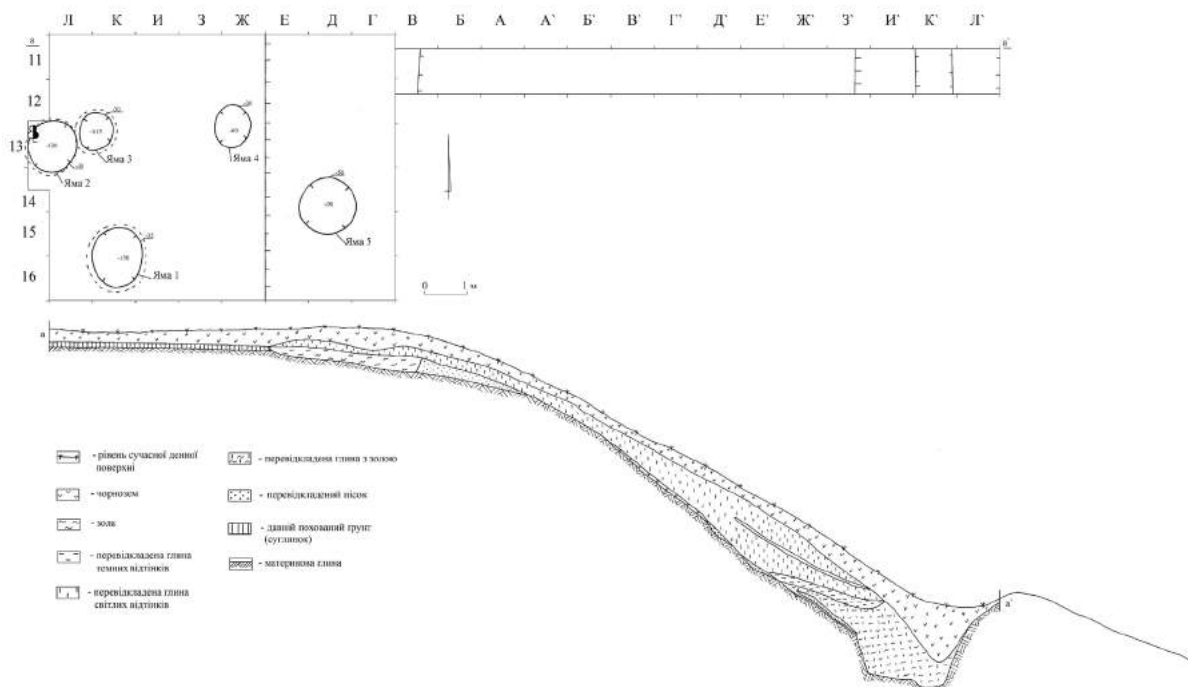

Рис. 2. Розкоп 12 на Циркунівському городищі: дослідження краю житлового майданчика і розріз ескарпу.

фіксується заповнення перевідкладеним піском жовтого кольору без будь-яких матеріальних залишків. Цей шар лінзою зменшувався до схилу ескарпу. Хоча слідів дерев'яних конструкцій зафіксовано не було, різкий перехід насиченого культурними залишками шару золи у чистий пісок вказує на наявність загорожі, вірогідно дерев'яної стіни. Заповнення виїмки на краю городищенського майданчика було перекрито шаром глини потужністю до 0,2 м, без матеріальних залишків, який в свою чергу був перекритий чорноземом, потужністю до 0,4 м, у якому вже були присутні артефакти. Вищеописана підрізка ґрунту плавно переходить в ескарпований схил. Розріз ескарпу показав, що кут ухилу давньої поверхні складає від 30 у верхній частині до 40° в нижній, у той час як ухил сучасної поверхні менший: відповідно від 20 до 30°. Давній горизонт ескарпу вкриває шар перевідкладеного ґрунту, потужність якого збільшується у бік рову від 0,5 до 1,8 м. В нижній частині цей шар представляє собою глину з поодинокими вкрапленнями вуглинок, в якій трапляються тонкі лінзоподібні прошарки чорнозему та піску. Верхня частина засипки ескарпу – чорноземний ґрунт. Матеріальні залишки цих нашарувань дуже рідкісні: поодинокі фрагменти стінок ліпного посуду, мініатюрна ліпна посудинка, кварцитовий абразив та шматочки необробленого пісковика. Сучасний профіль рову, що було збудовано в кінці ескарпу також не відповідає реаліям скіфського часу. На сьогодні він майже повністю знівельований і на деяких ділянках виглядає взагалі як горизонтально рівний майданчик. В скіфський час рів був трапецієподібний у перетині з поглибленням у східній частині. Ширина рову у нижній частині 1,8 м, кут нахилу ескарпу рову – 70°, контрескарпу – 60°. Глибина його від сучасної денної поверхні до 2,2 м. Рів виявився майже повністю заповнений щільним твердим ґрунтом, що скоріш за все утворився внаслідок затікання. Нижня частина заповнення рову – глинистий ґрунт з сірим відтінком (глина з золою). У верхній частині рів заповнено чорноземом. У заповненні рову виявлено також поодинокі артефакти: фрагменти стінок ліпного посуду, шматки необробленого пісковика та залізне шило.

Отже, розріз ескарпу дозволив отримати інформацію, яка дещо змінює наші уявлення про фортифікацію окремих частин Циркунівського городища. По-перше, це профіль давньої поверхні, що значно відрізняється від сучасної. Кут нахилу ескарпу в давнину був більшим ніж той, що фіксується на сучасній поверхні і складав до 40°, цей схил переходив у більш крутий ескарп трапецієподібного рову з кутом нахилу 70°. Перепад висот між дном рову на краєм житлового майданчика городища складає 8 м. По-друге, це великий об'єм ґрунту, що утворився на давній поверхні ескарпу та рову. За нашими підрахунками в результаті дослідження траншеї шириною 1 м було вибрано близько 14 куб. м. перевідкладеного чорнозему, глинистого ґрунту з прошарками чорнозему, піску і домішками золи. За стратиграфічними спостереженнями ця маса сповзала зверху, однак вважати цей ґрунт культурним шаром, що утворився внаслідок життєдіяльності на городищі немає підстав. У цьому шарі майже немає артефактів, лише поодинокі фрагменти стінок ліпного посуду та кісток тварин, уламки необробленого пісковика. З особових знахідок лише мініатюрна ліпна посудинка та залізне шило, що виявлено у засипці рову. Отримані данні дозволяють стверджувати, що край мису східної частини першого двору городища окрім ескарпу був укріплений валом, ґрунт для якого було отримано в результаті спорудження рову та підрізки схилу мису. З часом цей вал повністю сповз вниз і на сьогодні візуально не фіксується на поверхні. Підтвердженням наявності земляного валу може бути заповнення неглибокого котловану на краю житлового майданчика, який з внутрішньої сторони був заповнений золою, а з зовнішньої жовтим піском⁴, з різким розмежуванням цих шарів. Різкий перехід, свідчить про наявність дерев'яної конструкції, яка, вірогідно, була встановлена по центру валу. До того ж, навіть з біглого вивчення креслення розрізу можна констатувати, що за відсутності валу, давня поверхня ескарпу і рів не проглядаються з рівної поверхні краю мису, що не відповідає стратегії оборони, робить неможливим ідентифікацію противника у найближчій зоні. Для того щоб схил мису можна було візуально контролювати необхідний вал висотою приблизно 2 – 3 м. Така висота створювала і більш вигідні умови для збільшення сектору спостереження в різні сторони [4, с. 61].

Стосовно часу зведення фортифікаційних споруд у цій частині, то він визначається за матеріалом у золістому шарі – заповненні котловану. Серед значної кількості артефактів тут були виявлені і датуючі знахідки: фрагменти хіоської амфори, залізна булавка із загнутим у кільце кінцем

4 Материкова стінка і дно рову були піщаними, тому вважаємо що перевідкладений пісок, який фіксується в котловані і невиразні прошарки у засипці ескарпу утворились під час спорудження рову.

(т.зв. «посохоподібна»), які дозволяють віднести ці нашарування до кінця VI – початку V ст. до н.е., що підтверджує загальну дату будівництва першого двору Циркунівського городища. Шар чорнозему, що перекривав котлован, містив вже матеріали характерні для періоду середини – кінця V – IV ст. до н.е.

Окрім дослідженої в 2015 р. ділянки, ряд цікавих моментів вдалося також простежити у кількох розкопах закладених на краю житлового майданчика городища зі східної сторони першого двору Циркунівського городища. У розкопах 6 та 7 (рис. 1) зафіксовано пониження рельєфу ближче до краю мису і відповідно збільшення потужності культурних нашарувань з 0,3 м до 1,2 м, що може вказувати на намагання розрівняти давніми мешканцями пам'ятки свою житлову площу. При чому, якщо в розкопі 7 це пониження було штучним і утворилося внаслідок підрізання до глини, то в розкопі 6 це був природній рельєф, в стінці розкопу чітко фіксувався давній похований суглинок, що переходив у материкову глину. В цих місцях виявлені також найбільш ранні відкладення з матеріалами кінця VI – початку V ст. до н.е., які маркують час заснування городища.

Результати наших досліджень вказують на те, що вивчення ескарпів городищ методом розкопок є таким же перспективним для загального розуміння фортифікації пам'яток скіфського часу, як і розрізи земляних валів та ровів. Особливо це важливо для історичних реконструкцій методом математичних розрахунків і просторового моделювання, які останнім часом набувають популярності [4, с. 55 – 77]. Візуальні оцінки сучасної поверхні фортифікаційних споруд не відображають реальної картини давнини і можуть привести до хибних висновків. Не виключено, що частина мисових городищ, на яких захисні дерево-земляні споруди фіксуються лише з напільної сторони, а з боку ярів та заплав простежуються лише ескарпи, у скіфський час мали кільцеву захисну систему, що було встановлено на Циркунівському городищі. Спростувати чи підтвердити таке припущення на інших пам'ятках можливо лише в результаті археологічних розкопок.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гречко Д.С., Свистун Г.Є. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці // *Археологія*. – 2006. – № 4. – С. 18 – 29.
2. Дараган М., Кашуба М., Разумов С. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации (10.-9. вв. до н.э., Правобережье Среднего Днепра): поиск объяснительной модели // *Revista Arheologica*. – 2010. – Vol. V. – Nr. 2. – P. 91 – 128.
3. Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2011.
4. Коробейников А.В. Имитационное моделирование по данным археологии. – Ижевск, 2006.
5. Крютченко А.А. Пеляшенко К.Ю. Этапы фортификационного строительства на Циркуновском городище // *Проблемы истории и археологии Украины*. – Харьков, 2012. – С. 31.
6. Моруженко А.А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII – III вв. до н.э. // *Советская археология*. – 1985. – № 1. – С. 160 – 178.
7. Пеляшенко К.Ю. Історія дослідження Циркунівського городища // *Наука і освіта у краєзнавчому вимірі*. – К., 2014. – С. 37 – 39.